

سیره اخلاقی حضرت زهرا علیها السلام با تکیه بر مفاهیم قرآنی تقوا، عدالت و صبر

علی غضنفری^۱
علی خلجی^۲

چکیده

حضرت زهرا علیها السلام الگوی برجسته سیره نبوی و فضائل اخلاقی در اسلام است. در این پژوهش برای نشان دادن سیره عملی حضرت زهرا علیها السلام برای تحقق مهم‌ترین فضائل اخلاقی بر سه مفهوم اساسی قرآنی یعنی تقوا، عدالت و صبر، تأکید شده است. تقوا حالتی در فرد است که به او مصونیت روحی و اخلاقی می‌دهد و باعث می‌شود وقتی در محیط گناه قرار می‌گیرد، گناه نکند. عدالت ریشه در هستی و فطرت انسان دارد و همه ابعاد وجودی عالم را در برمی‌گیرد. صبر و مقاومت نیز کیمیای اعظم و خمیرمایه پیروزی‌ها و پیشرفت‌هاست. این مقاله به دنبال درک عمیق‌تری از نقش والای حضرت زهرا علیها السلام در ارتقای سیره اخلاقی جامعه است. برای این منظور ابتدا هر یک از مفاهیم عدالت، تقوا و صبر از منظر قرآن کریم بررسی شد و سپس ابعاد هر یک از این مفاهیم در سیره عملی حضرت زهرا علیها السلام مورد توجه قرار گرفت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حضرت زهرا علیها السلام از بزرگترین شخصیت‌های زن در تاریخ اسلام، نمونه‌ای بارز از تجسم این فضائل اخلاقی است و سیره آن حضرت می‌تواند الهام‌بخش زندگی روزمره ما باشد.

کلیدواژه‌ها: اخلاق در قرآن، تقوا، سیره اخلاقی، صبر، عدالت، فاطمه زهرا علیها السلام.

-
۱. دانشیار گروه آموزشی علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم و معارف قرآن، تهران، ایران. ali@qazanfari.net
 ۲. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآنی، مدرس گروه معارف اسلامی دانشگاه پدافند هوایی خاتم الانبیا علیهم السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول). khalaji.ali243@gmail.com
- تاریخ دریافت: ۰۳/۰۴/۱۱
تاریخ پذیرش: ۰۳/۰۶/۱۳

درآمد

حضرت زهرا علیها السلام به عنوان دختر پیامبر صلی الله علیه و آله و همسر حضرت علی علیه السلام، الگوی برجسته سیره و فضائل اخلاقی به شمار می‌رود. قرآن کریم حضرت زهرا علیها السلام را الگویی برای مسلمانان و جامعه انسانی معرفی می‌کند. به اعتقاد شیعه و سنی آیات ۶ سوره فاتحه، آیات ۳۷، ۴۳، ۵۸، ۱۴۳ و ۲۵۶ سوره بقره، آیات ۴۲، ۶۱ و ۱۰۳ سوره آل عمران، آیه ۵۴ سوره نساء، آیه ۳۳ سوره انفال، آیه ۱۱۹ سوره توبه، آیات ۲۴ و ۲۵ سوره ابراهیم، آیات ۲۶ و ۵۷ سوره اسراء، آیه ۱۳۵ سوره طه، آیات ۱۱ و ۷۴ سوره مؤمنون، آیات ۳۵ و ۳۶ سوره نور، آیه ۱۰۰ سوره شعراء، آیه ۶۹ سوره عنکبوت، آیه ۳۳ سوره احزاب، آیه ۲۳ سوره شوری، آیات ۲۲-۱۹ سوره الرحمن، آیات ۳۸ و ۳۹ سوره مدثر، آیه ۱۱ سوره بلد، آیه ۱۰۳ سوره بینه، آیات ۳۸ و ۳۹ سوره عبس و آیه ۵ سوره ضحی در شأن حضرت زهرا علیها السلام است (فریادرس، ۱۳۹۷: ۲). حضرت با عملکرد خود، فضائل اخلاقی را نمایان کرد؛ همچنین نشان داد که این فضائل قابل تحقق هستند و می‌توانند در زندگی عملی ما ریشه داشته باشند.

حضرت زهرا علیها السلام تجلی مکارم فضایل انسانی و الهی و به تعبیر روایات، موجودی ملکوتی است که در قالب انسان متجلی شده و همه ارزش‌های ملکوتی در وجود او تجلی یافته است؛ چنانکه در روایتی بسیار پر مغز و عمیق پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «وَلَوْ كَانَ الْحُسْنُ هَيْئَةً لَكَانَتْ فَاطِمَةَ بَلِّ هِيَ أَعْظَمُ إِنَّ فَاطِمَةَ ابْنَتِي خَيْرٌ أَهْلِ الْأَرْضِ عُنْصُرًا شَرَفًا وَ كَرَمًا؛ اگر نیکویی و زیبایی را منظری بود، جز به شکل فاطمه علیها السلام نمی‌بود، بلکه باید گفت فاطمه برتر از نیکویی و حسن است. دخترم فاطمه بهترین زمینیان از جهت اصل و شرافت و بزرگواری است» (حموی جوبنی، ۱۴۰۰: ۶۸/۲).

امام خمینی علیه السلام در خصوص این بانوی بزرگ بهترین و رساترین تعابیر را به کار برده، می‌فرماید: فاطمه زهرا علیها السلام موجودی جبروتی است که در قالب بشر تمثل یافت. حضرت زهرا علیها السلام تمام نسخه انسانیت است، و تمام ابعاد متصور برای انسان در فاطمه زهرا علیها السلام جلوه کرده است (خمینی، ۱۳۷۸: ۴/۲۰).

آیات قرآن به صراحت به نقش حضرت زهرا علیها السلام در مفاهیم عدالت، تقوا، صبر و تواضع اشاره نمی‌کند؛ اما آیات فراوانی در خصوص مفاهیم اشاره شده در قرآن کریم وجود دارد که حضرت زهرا علیها السلام به عنوان یکی از الگوهای برجسته دین اسلام در زندگی خود آن آیات را بسیار به کار برده است. با توجه به اهمیت مسئله نهادینه‌سازی فضائل اخلاقی در جامعه دینی، تلاش شد تا این مسئله با تکیه بر آیات قرآن و تحلیل این فضائل مبتنی بر زندگی حضرت زهرا علیها السلام روشن شود.

پیشینه پژوهش

کارگر شورکی (۱۳۹۹ش) در مقاله «تحلیل فضیلت اخلاقی صبر بر مصیبت در سیره حضرت زهرا علیها السلام»، در برخی گزارش‌های تاریخی تردید کرده و کوشید تا با تحلیل مفهومی صبر، تصویری درست و روشن از صبر آن حضرت بر مصیبت ارائه دهد. مقاله «اصول پرورش فضایل اخلاقی در فرزندان بر مبنای سیره تربیتی حضرت زهرا علیها السلام»، نوشته شهریار (۱۳۹۷ش)، به واکاوی اصول تربیتی ناظر به والدین و فرزندان و اصول ناظر به عمل تربیتی آن حضرت بر مبنای فضایل اخلاقی پرداخته است. مقاله «زیبایی‌های معنوی در سیره فاطمی»، از جعفری (۱۳۷۸ش)، اشاره کلی به عبادت، انس با قرآن، عفاف و حجاب، ساده‌زیستی، هدایتگری، ایثار و گذشت حضرت زهرا علیها السلام داشته است. مقاله «الگوهای رفتاری حضرت زهرا علیها السلام در خانواده» نوشته نوری (۱۳۸۸ش)، سیره حضرت در عرصه خانواده، همسررداری، تربیت فرزندان و برخی فضائل اخلاقی مانند تقوا را بررسی کرده است. کتاب کوثر هدایت نگارش ورعی (۱۳۹۸ش)، جایگاه کرامت زن از منظر اسلام، الگو بودن حضرت، گوشه‌ای از فضائل و کمالات انسانی حضرت را با تکیه بر قرآن بررسی کرده است. تمایز مقاله حاضر با سایر پژوهش‌ها، واکاوی و تحلیل عمیق مهم‌ترین فضائل و سیره اخلاقی حضرت زهرا علیها السلام یعنی تقوا، عدالت و صبر با تکیه بر مفاهیم قرآنی است.

۱- مفهوم قرآنی عدالت

عدالت در لغت به معنای دادکردن، دادگر بودن، انصاف داشتن و دادگری است (معین، ۱۳۶۲: ۲۲۷۹/۲). واژه «عدل» ۱۴ بار و مشتقات آن هم ۱۴ بار در قرآن به کار رفته است (نک. المعجم المفهرس، ۱۳۶۳: ذیل «ع-د-ل»). از نظر قرآن، «عدالت» اصل و مبدأ هستی بوده و خلقت بر پایه عدالت صورت گرفته و هستی بر اساس آن به وجود آمده است. در آیه «وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ» (انعام/۱۱۵)، والاترین هدف خلقت جهان و بشریت، رسیدن به عدالت و تحقق آن در جامعه و نفوس انسان‌ها معرفی شده است؛ از این رو، فرمود: «لِيُقِيمَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ؛ تا انسان‌ها برای عدل و قسط قیام کنند» (حدید/۲۵). بنابراین، عدالت در نگاه قرآنی، ارزش ذاتی و نفس‌الامری داشته و امنیت همه امور بدان وابسته است. عدالت يك مفهوم انتزاعی صرف نیست، بلکه مفهومی عقلی و نفس‌الامری است که ریشه در هستی و فطرت انسانی دارد و همه ابعاد وجودی عالم را در برمی‌گیرد (نک. جمشیدی، ۱۳۸۰: ۱۱۳). از این رو، به صورت پیوسته و مداوم مورد تأکید قرار گرفته است: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ؛ قطعاً خداوند به اجرای عدالت و نیکی امر می‌کند» (نحل/۹۰).

۲- مفهوم قرآنی تقوا

واژه «تقوا» از ماده «وَقَى» به معنای «حفظ و صیانت»، گرفته شده و در لغت، به معنای خودنگهداری و حفظ نفس است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۸۱). لفظ تقوا و مشتقات آن مانند «اتقوا، تتقوا، تتقون، يتق، يتقون، اتقى، اتقاكم، متقین و مانند اینها» ۲۴۲ بار در قرآن کریم آمده است (عبدالباقی، ۱۳۷۰: ۷۵۸-۷۶۱). تقوا حالتی در فرد است که به او مصونیت روحی و اخلاقی می‌دهد و باعث می‌شود وقتی در محیط گناه قرار می‌گیرد، گناه نکند (مطهری، ۱۳۹۷: ۲۱-۲۰). از منظر قرآن فقط اعمال متقین پذیرفته است: «... إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ؛ بی‌تردید خدا (قربانی را) از متقین خواهد پذیرفت» (مانده ۲۷)؛ و به کاری که بنیان آن براساس تقوا نباشد، هرگز اعتنایی نیست (راغب، ۱۴۱۲: ۶۵۳)؛ هرچند ساختن مسجد باشد: «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا... لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَّخِذُوا مِنْهَا وَابِلًا وَاللَّهُ يَجِبُ الْمُطَهِّرِينَ...» و (گروهی دیگر از منافقانند) آنان که مسجدی برای زیان به اسلام برپا کردند و مقصودشان کفر...، تو (ای رسول ما) هرگز در مسجد آنها (به نماز) نایست که همان مسجد (قبا) که از اول بر پایه تقوای محکم بنا شده سزاوارتر است به اینکه در آن اقامه نماز کنی، که در آن مسجد مردان پاکی که مشتاق تهذیب نفوس خودند درآیند، و خدا مردان پاک مهذب را دوست می‌دارد...» (توبه ۹، ۱۰۷، ۱۰۹). بر پایه روایات نیز شرط قبولی اعمال تقواست (بروجردی، ۱۳۸۰: ۱۸/۶۷). قرآن نمی‌گوید دانشمندان، ثروتمندان، نیرومندان، عابدان، مخترعان، مکتشفان و مانند آنها اهل نجاتند، بلکه تنها افراد با تقوا را اهل نجات معرفی می‌کند. یعنی هر که هستی باش، هر شغلی که داری داشته باش، در هر موقعیت اجتماعی که هستی باش، اگر سرمایه تقوا داشته باشی آن روز اهل نجات خواهی بود، وگرنه، نه! تقوا سرمایه عجیب و گوهر گرانبه‌ای است. لذا در قرآن مجید و روایات اسلامی انعکاس گسترده‌ای دارد. به گونه‌ای که می‌توان پیرامون تقوا در قرآن، کتاب مستقلی گردآوری کرد. همان‌گونه که اگر روایات مربوط به این مطلب جمع‌آوری شود آن نیز کتاب مستقل و سودمندی خواهد شد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۴۷۶).

۳- مفهوم قرآنی صبر

واژه صبر به همراه مشتقات آن، ۱۰۳ بار در ۹۳ آیه قرآن به کار رفته است. در این راستا می‌توان ادعا کرد مفهوم صبر به معنای فضیلتی اخلاقی و غیرقابل انکار، مورد توجه و تأکید قرآن بوده است. «صبر» در لغت عرب به معنای حبس و در تنگنا و محدودیت قرار دادن است (نک. زبیدی، ۱۳۸۶: ۷۱/۷؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۷۴؛ ابن منظور، ۱۴۰۵: ۴/۴۳۸). برخی نیز آن را بازداشتن نفس از اظهار بی‌تابی و بی‌قراری دانسته‌اند (نک. جوهری، ۱۴۱۷: ۲/۷۰۶؛ طریحی، ۱۳۶۵: ۲/۱۰۰۴).

در فرهنگ اخلاقی، صبر عبارت است از وادار کردن نفس به انجام آنچه که عقل و شرع اقتضا می‌کند و بازداشتن از آنچه عقل و شرع نهی می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۷۴).

اهتمام ویژه به صبر در تحقق اهداف و آرمان‌ها است. از منظر قرآن، پیشرفت و توسعه نیازمند صبر و تحمل مشقت و سختی‌ها در مسیر پیشرفت و کمال است (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۶: ۲۲/۸).

در تفسیر آیه «وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ وَ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ؛ یاری جوید از خدا به صبر و نماز، که نماز (با حضور قلب) امری بسیار بزرگ و دشوار است مگر بر خداپرستان فروتن» (بقره/۴۵)؛ از رسول خدا روایت شده است که: «صبر بر سه نوع است؛ صبر به هنگام مصیبت، صبر بر طاعت و صبر در برابر معصیت. هر کسی که در مصیبت صبر کند تا اینکه آن را به نیکی به پایان برساند خداوند متعال سیصد درجه به او می‌بخشد که فاصله هر درجه آن تا درجه دیگر به اندازه مسافت بین آسمان و زمین است. هرکس بر طاعت صبر کند، خداوند نهصد درجه به او عطا می‌کند که فاصله هر درجه آن تا درجه دیگر به اندازه مسافت بین زمین تا عرش است. هرکس در برابر معصیت صبر کند، نیز از چنین پاداشی برخوردار است» (مروتی، ۱۳۸۱: ۱۰۹).

۱- حضرت زهرا علیها السلام و عدالت

حضرت زهرا علیها السلام نقش ویژه‌ای که در حفظ عدالت در جامعه داشت. در بخشی از خطبه فدکیه در خصوص عدل آمده است: «و العدل تنسیقا للقلوب؛ و عدالت مایه هماهنگی دلهاست». ظلم دلها را از هم جدا می‌کند؛ اما وقتی که عدالت باشد هماهنگی بین دلها خواهد بود. نتیجه ظلم گسسته شدن نظام جامعه و رو در رویی طبقات مختلف و حکومت‌ها و ملت‌ها است، ولی نتیجه عدالت اعتماد افراد و حکومت‌ها و ملت‌ها به یکدیگر و ارتباط عمومی و همبستگی اجتماعی و تفاهم خواهد بود (منتظری، ۱۳۷۴: ۱۱۱). حضرت زهرا علیها السلام در فرازی از فرمایش‌های خود درباره علت وجود عدالت می‌فرماید: خداوند عدالت را بر همگان واجب کرد تا در سایه آن قلب‌های مردم به هم نزدیک و با یکدیگر مأنوس شود (طبرسی، ۱۳۸۶: ۹۹/۱؛ اربلی، ۱۴۰۳: ۴۳/۲). همچنین حضرت می‌فرماید: خداوند عدالت را برای آرامش دلها واجب کرد (ابن بابویه، ۱۴۲۵: ۲۹۸/۲). او در مختصات عدالت اجتماعی و عدالت در قضاوت، عدالت در ارائه خدمات و مساعدت و عدالت در خانواده و زندگی تلاش می‌کرد.

۱-۱- عدالت اجتماعی

عدالت اجتماعی در آموزه‌های قرآنی مهمترین اصول و مقاصد اجتماعی است. حضرت زهرا علیها السلام با تلاش‌ها و آموزه‌های خود، الگویی برای عدالت اجتماعی در جامعه‌های اسلامی و غیر آن ایجاد کرد. او با بهره‌گیری از نهادهای اسلامی و توجه به حقوق و منافع تمام افراد جامعه، به تحقق عدالت

و توازن اجتماعی می‌پرداخت. حضرت زهرا علیها السلام از طریق تربیت و آموزش در مسیرهای قرآنی به ترویج عدالت اجتماعی و رعایت حقوق انسانی توجه ویژه‌ای داشت و این مفهوم را به‌عنوان اساسی‌ترین اصل در اجتماع ارج می‌نهاد. حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در خطبه معروف خود، در عبارتی کوتاه و گویا درباره فلسفه عدالت می‌فرماید: «فرض الله... العدل فی الأحکام ایناساً للرعیه؛ خداوند عدالت را در حکومت واجب ساخت تا میان مردم انس و الفت پدید آید» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰۸/۶). حضرت زهرا علیها السلام به ترویج این ارزش‌ها و تشویق به همبستگی و همدلی در جامعه، تحقق عدالت اجتماعی و رفع نابرابری‌ها پرداخت. او معتقد بود که برقراری عدالت اجتماعی نیازمند همکاری و همدلی بین افراد و گروه‌های مختلف است. تأمل در کلام نورانی حضرت فاطمه علیها السلام نشان می‌دهد عدالت اجتماعی، کینه‌ها را از دل می‌شوید، و به نابسامانی‌ها سامان می‌بخشد (مکارم شیرازی، زهرا... ۱۷۰). در تعبیری دیگر، آن حضرت عدالت را مایه پیوند دل و تحکیم روابط اجتماعی شمرده است (همو، سوگندها، ۲/۲۳۰).

۲-۱- عدالت در قضاوت

حضرت زهرا علیها السلام در رسیدگی به امور قضایی و تعیین حقوق، به اصل عدالت پایبند بود. او در حل اختلافات و رسیدگی به مسائل مربوط به حقوق دیگران، بر اساس اصول عدالت و روابط برابر عمل می‌کرد. امام حسن عسکری علیه السلام حکایت کرد: روزی دو نفر زن همسایه که یکی از آن دو نفر از دوستان و شیعیان اهل بیت عصمت و طهارت و دیگری از مخالفان و از دشمنان ایشان بود، بر سر مسئله‌ای از مسائل دین با یکدیگر اختلاف و نزاع پیدا کردند؛ و چون به توافق نرسیدند، جهت رفع اختلاف و روشن شدن حقیقت نزد فاطمه زهرا علیها السلام رفتند. حضرت زهرا علیها السلام پس از توجه به سخنان دو طرف و شنیدن استدلال هر دو نفر، حق را با زن شیعه دانست و استدلال و محاجه او را تشریح نمود، و او چون بر رقیب مخالف خود تسلط یافت، شادمان و خوشحال شد و اما زن مخالف چون دلیلی بر حقانیت خود نداشت تسلیم شد و ساکت ماند. پس از آن، حضرت زهرا علیها السلام خطاب به زن شیعه فرمود: همانا ملائکه به جهت پیروزی و شادمانی تو، شادمان و شیطان بسیار غمگین و محزون شد. امام حسن عسکری علیه السلام در ادامه افزود: در این هنگام، خداوند متعال به ملائکه فرمود: ای ملائکه! اکنون چون فاطمه زهراء، گشایشی برای این زن با ایمان به وجود آورد و او را شادمان و مسرور کرد؛ پس درجات او را در بهشت چندین برابر افزایش دهید و به برکت این روز، هرکس که برای بنده ضعیفی از بندگان من گشایشی ایجاد کند، برایش ترفیح درجات عالیه در بهشت ثبت و محسوب کنید (استرآبادی، ۱۴۰۹: ۳۴۶).

۳-۱- عدالت در ارائه خدمات و مساعدت

حضرت زهرا علیها السلام به عدالت در ارائه خدمات و مساعدت به نیازمندان و ضعفاء توجه داشت. او در توزیع عادلانه منافع و سهمیه‌بندی منابع به رفع نیازهای جامعه و کمک به آسیب‌دیدگان تلاش می‌کرد. در قرآن سوره‌ای به نام «دهر» است که در شأن يك انفاق پاك و خالص نازل شده و در آن زیباترین نعمت‌های بهشتی برای انفاق‌کنندگان در نظر گرفته شده است. عامّه و خاصّه نقل کرده‌اند که «امام حسن و امام حسین علیهما السلام بیمار شدند. حضرت علی علیه السلام به منظور شفای آنان سه روز روزه نذر کرد. حضرت زهرا علیها السلام و فضّه هم به این نذر پیوستند، پس از شفا یافتن آن دو بزرگوار، همگی حتّی امام حسن و امام حسین علیهما السلام روزه گرفتند. فاطمه زهرا علیها السلام برای افطاری، پنج قرص نان جو آماده کرده بود. هنگام افطار، فقیری در خانه را زد و تقاضای کمک کرد. تمام اعضای خانه، با وجود گرسنگی و نیازشان به نان، نان افطاری خود را به آن فقیر دادند و با آب افطار کردند. روزهای دوّم و سوّم نیز، یتیمی و اسیری درخواست کمک کردند و آن عزیزان نان‌های افطاری خود را به آنان بخشیدند. روز چهارم در حالی که پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم بر ناتوانی این خانواده نگران بود، سوره دهر در شأن انفاق آنان نازل شد» (طوسی، ۱۴۰۹: ۲۱۱/۹). در آن سوره توصیف و تمجیدهای فراوان از انفاق آنان و وعده نعمت‌های بهشتی برای آنان بیان شده است. از این رو، خاندان عصمت و طهارت که در آن سه روز، تنها پانزده قرص نان به نیازمندان دادند، این همه فضیلت به دست آوردند. آیات ۹ و ۱۰ سوره دهر در این باره می‌فرماید: «إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكْرًا إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا يَوْمًا عَبُوسًا قَمْطَرِيرًا؛ ما شما را [تنها] به خاطر خدا اطعام می‌کنیم و هیچ پاداش و سپاسی از شما نمی‌خواهیم. ما از پروردگارمان می‌ترسیم در آن روزی که عبوس و سخت و هولناک است. آری، اخلاص و نیت پاك است که چنین ثمرات ارزشمندی در پی دارد» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲: ۱۰۲/۱).

۴-۱- عدالت در خانواده و زندگی

خانه حضرت زهرا علیها السلام یکی از بزرگ‌ترین دانشگاه‌های انسان‌سازی است که با رعایت و ملاحظه همه جنبه‌های تربیتی، بالاترین و موفق‌ترین چهره‌های انسانی را تربیت کرده و به جامعه بشریت ارائه داده است. تحمل بالای فرزندی و تربیت صحیح آنان، شیر دادن به فرزندان، تهیه لوازم بچه‌داری (گهواره)، رسیدن به انواع موقعیت‌های خانوادگی و سرودن شعر برای فرزندان و حتی پدر و شوهر از مواردی بود که ایشان بدان اهتمام می‌ورزید و همچنان رویکرد توحیدی بر این حوزه از زندگی ایشان سایه افکنده بود.

حضرت زهرا علیها السلام در برخورد با دیگران نیز به عدالت رفتار می‌کرد. او در رفتار و تعامل با مردم، به رعایت حقوق و توزیع عادلانه احترام می‌گذاشت و از ظلم و ستم در روابط با دیگران خودداری

می‌کرد. فاطمه علیها السلام هرگز در حق خدمتکار خود فضّه بی‌عدالتی نکرد. به وی فرصت عبادت می‌داد و از تمام امتیازها بهره‌مندش می‌ساخت. در این باره پیامبر صلی الله علیه و آله نیز به فاطمه علیها السلام توصیه کرده بود. به این صورت که انجام کارهای خانه یک روز بر عهده فاطمه علیها السلام و روز دیگر بر عهده فضّه باشد. با این روش هر یک می‌توانستند به استراحت، عبادت و کارهای مورد علاقه‌شان بپردازند. در نوع انتخاب کارهای خانه نیز فاطمه علیها السلام، فضّه را آزاد گذاشته بود و کار بر زمین مانده را دختر رسول خدا انجام می‌داد. این مطلب نمونه‌ای از عدل الهی است که در خانه و زندگی آن حضرت جاری بود (نک. قمی، بی‌تا: ۴۳).

۲- حضرت زهرا علیها السلام و تقوا

تقوای حضرت زهرا علیها السلام، یکی از ویژگی‌های برجسته و مهم ایشان است. حضرت فاطمه زهرا علیها السلام با تمام وجود خود، از تقوای قرآنی پیروی می‌کرد. ایشان یک الگوی بزرگ در برابر گناهان و معصیت‌ها بودند و همیشه در راه پرهیز از آنها قرار داشت. ایشان در برابر مشکلات و آزمایش‌های زندگی با استواری و تمامیت به تقوا پایبند بود و هیچگاه از راه تقوا منحرف نشد. صدیقه طاهره علیها السلام در خصوص تقوا می‌فرماید: «اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ؛ از خداوند، آن گونه که شایسته پروا کردن از اوست، پروا کنید» (طبرسی، ۱۳۸۱: ۲۵۹/۱). حضرت فاطمه علیها السلام نمونه‌ای برتر از تقوا بودند و در تمام جنبه‌های زندگی از جمله تقوا در عبادات، تقوا در رفتار و روابط اجتماعی، تقوا در سخن و گفتار و تقوا در مسائل اقتصادی بهترین نمونه بود. او در برابر مشکلات و آزمایش‌های زندگی با استواری و تمامیت به تقوا پایبند بود و هرگز از راه تقوا منحرف نشد.

۲-۱- تقوا در عبادات

تقوا در عبادت حضرت زهرا علیها السلام همچون نوری درونی بود که قلب و روح ایشان را فرو می‌گرفت و در هر لحظه از زندگی، او را به سمت خداوند پیش می‌برد. ایشان با عبادت صادقانه و پرهیز از هرچه که ممکن بود او را از نزدیکی و رضایت الهی دور کند، به سمت خداوند پیش رفت. تقوا در عبادت حضرت زهرا علیها السلام میثاقی بود که با خداوند بسته بود و هیچ تعلقی به دنیای فانی و مادی نداشت. ایشان به عبادت خداوند می‌پرداخت و در تمامی عباداتش با حضور قلبی و روحی پرنور، مایه الهام و نشاط برای مؤمنان بود. ما می‌توانیم از زندگی عبادی حضرت زهرا علیها السلام درس بگیریم. ایشان با دلسوزی، تمام قدرت خود را در راه خداوند به کار می‌گرفتند و در همه اعمال و عباداتشان، نمونه‌ای زنده از تقوا بودند.

از عبادت حضرت به‌عنوان شخصیتی بی‌بدیل چنین یاد شده‌است: در تمام دنیا، عابدتر از فاطمه علیها السلام یافت نمی‌شود؛ او به حدی برای عبادت برپا می‌ایستاد که پاهایش ورم می‌کرد (مجلسی،

۱۴۰۳: ۷۶/۴۳). این روایت به خوبی میزان علاقه حضرت فاطمه علیها السلام را به مقام ربوبی و درجه ایمان و خلوص یقین او را به طور کامل نمایان می‌سازد و جلوه‌ای از شخصیت عبادی حضرت فاطمه علیها السلام را به نمایش می‌گذارد. ابعاد مختلف این بندگی را می‌توان در کلام فرزند بزرگوارش امام حسن مجتبی علیه السلام مشاهده کرد. تمام شب‌های جمعه حضرت زهرا علیها السلام عبادت می‌کرد و احیاء می‌گرفت. هیچ شب جمعه‌ای تا صبح نمی‌خوابید. از سرشب تا صبح برای مردم دعا می‌کرد تا یک روز که امام حسن علیه السلام گفت: چرا دعا فقط برای مردم می‌کنی؟ حضرت فرمود: «الْجَارُ ثُمَّ الدَّارُ؛ اول همسایه، سپس خانه» (ابن بابویه، ۱۴۲۵: ۱۸۲/۱).

این عبودیت و بندگی فاطمه زهرا علیها السلام، مصداق کامل آخرین آیات سوره آل عمران (۱۹۵-۱۹۱) است که می‌فرماید: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...؛ آنان که خدا را (در همه حال) ایستاده، نشسته و به پهلو خفته یاد می‌کنند و در آفرینش آسمان‌ها و زمین می‌اندیشند...». این آیه در زندگی حضرت زهرا علیها السلام بروز و ظهور دارد؛ چنان‌که پس از گذشت سه روز از ازدواج آن حضرت، پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم از امام علی علیه السلام درباره همسررداری دخترش سؤال کرد و امیرالمؤمنین فرمود: «نِعْمَ الْعَوْنُ عَلَىٰ طَاعَةِ اللَّهِ؛ او بسیار مددکار و یاری کننده به عبادت و طاعت خداوند است» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۳۵۶/۳).

۲-۲- تقوا در رفتار و روابط اجتماعی

تقوا در رفتار و روابط اجتماعی حضرت زهرا علیها السلام نمایانگر یک الگوی برتر برای همه انسان‌ها بود. ایشان با تمام ابعاد وجودی خود، تقوا را در هر اقدام و تعامل با دیگران به کار می‌برد. به طوری که همواره در رفتارهایشان، برتری اخلاقی و نیکوکاری درخشان بود. حضرت زهرا علیها السلام، به عنوان الگویی برای همه مسلمانان و انسان‌ها توانستند با تقوا در رفتار و روابط اجتماعی، ارتباطات مؤثر و عمیقی را برقرار کنند. حضرت در خطبه فدکیه، داشتن تقوا را وظیفه مسلمانان بیان می‌کند و می‌فرماید: «فَاتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ؛ پس آن گونه که شایسته است، از خدا بترسید! نمی‌رید، مگر در حالی که [در برابر او و فرمان‌ها و احکامش] تسلیم باشید». این فراز از حدیث برگرفته از آیه ۱۰۲ سوره آل عمران است که می‌توان آن را بهره‌گیری حضرت زهرا علیها السلام از صنعت تلمیح در کلام دانست. خدای متعال در این آیه می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ؛ ای اهل ایمان! از خدا آن گونه که شایسته پروای از اوست، پروا کنید و نمی‌رید، مگر در حالی که [در برابر او و فرمان‌ها و احکامش] تسلیم باشید». سیره حضرت فاطمه علیها السلام از یک سو به جهت انتساب ایشان به عنوان دختر خاتم پیامبران، همسر امامت و مادر ولایت و از سوی دیگر برجستگی‌های شخصیتی که در وجود ایشان دیده می‌شود و ایشان را

به‌عنوان یک الگو مطرح می‌سازد، حائز اهمیت است؛ چنانکه حضرت ولی عصر علیه السلام مادرشان، حضرت فاطمه علیها السلام را به‌عنوان الگویی برای خود معرفی می‌کنند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷۸/۵۳).

۳-۲- تقوا در گفتار و رفتار

در باب تقوا در علم و دانش در گفتار ایشان می‌توان به سخنرانی و خطبه عمیق و عالمانه‌ای که در مسجد مدینه در میان جمعیت بیان داشته‌اند، اشاره کرد (انصاری، ۱۳۷۲: ۲۱۱). تقوا در سخن و گفتار حضرت زهرا علیها السلام نمادی از پاکی و عمق اخلاقی است که همواره در هر کلمه و بیان ایشان حاکم است. ایشان با توجه به عقلانیت و حکمت الهی و با استفاده از سخنانی هنرمندانه و پر بار توانستند پیام‌های الهی را به شیوه‌ای شفاف و قابل فهم به مخاطبان خود منتقل کنند. ایشان با تقوا در سخن و گفتار همواره به بیان حقایق آموزنده و پوشیده از تزیین و تحریف تمایل داشتند. با دقت و دلسوزی در انتخاب واژه‌ها و بیانات، توانستند پیام‌های الهی را به صورتی روشن و قابل درک به مخاطبان خود منتقل کنند و در ذهن و قلب آنها ریشه‌های عمیقی بکارند. بارزترین ویژگی اخلاقی و رفتاری ایشان، صداقت، راست‌اندیشی و درست‌گفتاری است. عایشه همسر پیامبر صلی الله علیه و آله هم می‌گوید: «مَا رَأَيْتُ أَحَدًا كَانَ أَصْدَقَ لَهْجَةً مِنْهَا إِلَّا أَنْ يَكُونَ الَّذِي وَلَدَهَا؛ من غیر از پیامبر صلی الله علیه و آله هیچکس را از فاطمه زهرا علیها السلام راستگوتر ندیده‌ام» (صادقی اردستانی، ۱۳۷۶: ۹۶).

۲-۴- تقوا در مسائل اقتصادی

حضرت زهرا علیها السلام همان‌گونه که در تمام شئون، الگویی حسنه است، در مورد تقوا در مسائل اقتصادی نیز بهترین نقش را در مدیریت و سازماندهی اقتصاد خانواده و جامعه ایفا می‌کند. در زندگی فاطمه زهرا علیها السلام نظام اقتصادی حاکم بر آن خانواده قابل درک است. از امام باقر علیه السلام نقل شده‌است که حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، کارهای خانه، آرد کردن گندم، پختن نان و جارو کردن را عهده‌دار شد و حضرت علی علیه السلام نیز کارهای بیرون خانه مانند جابه‌جا کردن هیزم و آوردن گندم را انجام می‌داد. امام علیه السلام روزی به حضرت فاطمه زهرا علیها السلام گفت: آیا در خانه چیزی برای خوردن داریم؟ حضرت فرمود: قسم به خدایی که حق تو را عظیم داشت، سه روز است که چیزی نداریم تا برایت بیاورم! امیرمؤمنان فرمود: پس چرا مرا خبر نکردی؟ حضرت فرمود: پیامبر صلی الله علیه و آله از اینکه از تو چیزی بخواهم، مرا برحذر داشت و فرمود که از پسرعمویت چیزی نخواه، مگر اینکه خودش برایت بیاورد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۱/۴۳). زندگی مشترک حضرت علی علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام با تعاون و همکاری اقتصادی آن دو شروع شد. زره حضرت علی علیه السلام فروخته می‌شود و حداقل جهیزیه و لوازم مورد نیاز یک زندگی تهیه می‌گردد. زندگی آنان در خانه یکی از اصحاب رسول خدا شروع می‌شود و با تنظیم یک جدول کاری به سفارش پیامبر صلی الله علیه و آله و حفظ تعهد کاری و سخت‌کوشی،

به زندگی ادامه می‌دهند. در روایات آمده که حضرت زهرا علیها السلام برای کمک به اقتصاد زندگی پشم می‌ریسید. مسئله فدک نیز به‌مثابه توزیع ثروت در جامعه دینی بود. به تعبیر دیگر وجود فدک در دست آنان امکاناتی در اختیارشان قرار می‌داد و پشتوانه ولایت بود؛ همان‌گونه که اموال حضرت خدیجه علیها السلام پشتوانه‌ای برای پیشرفت اسلام در آغاز نبوت پیامبر صلی الله علیه و آله بود.

۳- حضرت زهرا علیها السلام و صبر

حضرت زهرا علیها السلام در بیان شیوای خود درباره فلسفه وجود صبر می‌فرماید: «خداوند صبر و شکیبایی را وسیله‌ای برای جلب پاداش الهی قرار داد تا مردم در مقابل آن از رحمت بیکران الهی بهره‌مند شوند» (طبرسی، ۱۳۸۶: ۹۹؛ اربلی، ۱۴۰۳: ۴۳). حضرت زهرا علیها السلام یک نمونه بارز از صبر و استقامت در تاریخ بشریت است. او در زندگی خود با فقدان پدر با سختی‌های فراوان مواجه شد. استواری و صبر حضرت را می‌توان نمونه‌ای برجسته از قوی‌ترین اراده و ایثار در مقابل مشکلات و سختی‌ها دانست. او در مسیر رسیدن به کمال انسانی و پیشرفت زندگی صبر و استقامت را به ما آموخت.

نگرش زهرا علیها السلام، معنویت و صبر و شکیبایی به جهان هستی بود. زمانی که پیامبر صلی الله علیه و آله خبر شهادت حسین علیه السلام -فرزندی که هنوز به دنیا نیامده بود- را به او داد، تا در عوض شهادت، امامت را در نسل او قرار دهد، به راحتی قبول کرد و آخرت اندیشی را جایگزین نگرش دلسوزانه مادری قرار داد (نک. ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۲۸۹).

۳-۱- صبر در مصیبت

زندگانی کوتاه حضرت زهرا علیها السلام با سختی و مصیبت همراه بود. در زمان کودکی در شعب ابیطالب به محاصره دشمن درآمدند و رنج گرسنگی و تشنگی را تحمل کردند. چند سال بعد مادر بزرگوار خود را نیز از دست دادند. بعد از این حوادث، آزار و اذیت کفار قریش به اوج خود رسید و پیامبر صلی الله علیه و آله به مدینه هجرت کردند. حضرت زهرا علیها السلام در تمام این حوادث یار و همراه پدر بزرگوارشان بودند (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۴۴۰، ۸/۳۳۸) و مصائب فراوانی را با همراهی پدر تحمل کردند، تا زمانی که بیماری پیامبر صلی الله علیه و آله شدت گرفت و لحظات جان سپردن ایشان فرا رسید. پیامبر صلی الله علیه و آله به شدت گریستند و در جواب سؤال از علت آن، فرمودند: از ظلم‌هایی که بعد از من بر اهل بیتم وارد می‌شود، ناراحت هستم. حضرت زهرا علیها السلام نیز شروع به گریستن کردند و در جواب رسول خدا فرمودند: گریه من از فراق و جدایی شماس (طوسی، ۱۴۰۷: ۱۸۸). مصیبت فراق رسول الله نه تنها باعث انزوا و بی‌حرکتی حضرت زهرا علیها السلام نشد، بلکه چنان صبر و مقاومتی در حضرت ایجاد کرد که لحظه‌ای دست از مبارزه برنداشت و برای دستیابی به مقام قرب و رضای

الهی در مقابل همه ناگواری‌ها استقامت ورزید (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۹/۵۳).

۲-۳- صبر در برابر ستم و ظلم

رسول خدا مظلومیت حضرت فاطمه علیها السلام را پیش‌بینی کرده و رهنمودهای خود را از پیش به او داده بود. بر اساس آنچه که صاحب کشف الغمه می‌نویسد: پیامبر صلی الله علیه و آله روزی به فاطمه علیها السلام فرمود: دخترم، تو پس از من مورد ستم قرار خواهی گرفت و مورد استضعاف واقع خواهی شد. آن کس که تو را اذیت کند مرا آزار داده، و آن کس که تو را به خشم آورد مرا به خشم آورده، کسی که به تو جفا کند به من جفا کرده، هر کس از تو ببرد از من بریده، آن کس که به تو ستم کند به من ستم روا داشته، آن کس که تو را شادان کند مرا مسرور کرده، آن کس که به تو پیوند مهر داشته باشد به من پیوند دارد، زیرا تو از منی و پاره تن منی، و جان من و روح منی، از ستمکاران امتم بر تو به خدا شکوه می‌کنم (اربلی، ۱۴۰۳: ۱۴۸). براساس سند دیگری، رسول خدا در حین مرگ گریست. در پاسخ علت گریه‌اش فرمود بدان خاطر است که از اشرار امتم به آنها ستم می‌رسد. گویی می‌بینم که دخترم فاطمه علیها السلام پس از من اسیر ظلم و ستم می‌شود و فریاد پناه خواهی می‌زند و کسی از امتم او را کمک نمی‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۵۶/۴۳).

۳-۳- صبر در راه دین و امامت

حرکت انقلابی حضرت زهرا علیها السلام و دفاع مقدس او از صراط مستقیم الهی و ولایت رهبران بر حق اسلامی از همان روزهای بعد از رحلت رسول خدا شروع شد. آن‌گاه که پیامبر صلی الله علیه و آله دار فانی را وداع کرد و مسلمانان تاری به نام خلافت گرد خویش تنیدند و از پذیرش رهبری امیرالمؤمنین علی علیه السلام سر باز زدند؛ رهاورد شورای سقیفه، اختلاف شدید مهاجر و انصار شد که به پیروزی مهاجران و خلافت ابوبکر انجامید (رسولی محلاتی، ۱۳۷۹: ۱۰۹). حضرت زهرا علیها السلام صدا به ضجه و شیون بلند کرد تا شاید مردم از خواب غفلت بیدار شوند و از امیرالمؤمنین دفاع کنند، اما استغاثه‌ها و ناله‌های حضرت زهرا علیها السلام نه تنها در دل‌های آن سنگدلان اثر نکرد، بلکه با پشت شمشیر به پهلویش زدند و با تازیانه بازویش را سیاه کردند تا دست از دفاع بردارد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۶۲/۸۲). سرانجام، امیرالمؤمنین را دستگیر کردند و مظلومانه به مسجد بردند. حضرت زهرا علیها السلام مدافع حق و ولایت علی علیه السلام بود و تا پای جان آماده ایثار بود، هنگامی که به خود آمد دید، علی علیه السلام را به جانب مسجد برده‌اند و جای درنگ نیست. جان علی علیه السلام در معرض خطر افتاده و باید از او دفاع کند. از این‌رو، با تن خسته و پهلوی شکسته از خانه بیرون آمد و به اتفاق گروهی از زنان بنی‌هاشم روانه مسجد شد و فرمود: رها کنید پسر عموم را! قسم به آن خدایی که محمد صلی الله علیه و آله را به حق برانگیخت، اگر از وی دست برندارید سر خود را برهنه کرده و پیراهن رسول خدا را بر سر افکنده و در برابر خدا فریاد برخوادم آورد

و همه‌تان را نفرین می‌کنم. به خدا، نه من از شتر صالح کم ارج‌ترم و نه کودکانم از بچه او کم قدرتر (یعقوبی، ۱۳۷۹: ۱۲/۲). آن‌گاه حضرت فاطمه علیها السلام همراه حسین علیه السلام برای نفرین به سوی قبر رسول خدا حرکت کرد. علی علیه السلام به سلمان فرمود: سلمان! فاطمه علیها السلام را در یاب؛ گویی دو طرف مدینه را می‌نگرم که به لرزه افتاده. سوگند به خدا، اگر فاطمه علیها السلام نفرین و ناله سر دهد، دیگر مهلتی برای مردم مدینه باقی نمی‌ماند و زمین همه آنها را در کام خود فرو می‌برد... سلمان عرض کرد: ای دختر پیامبر صلی الله علیه و آله! امام علی علیه السلام مرا فرستاده که به شما بگویم به خانه برگردید و نفرین نکنید. حضرت فرمود: ای سلمان! آنها قصد جان علی علیه السلام مرا دارند و من در قتل علی علیه السلام نمی‌توانم صبر کنم. سلمان عرض کرد: امام علی علیه السلام مرا فرستاده که به شما بگویم به خانه برگردید و نفرین نکنید. وقتی حضرت متوجه پیام امام علیه السلام خویش شد فرمود: حال که امامم دستور داده، برمی‌گردم و صبر می‌کنم و سخن او را می‌پذیرم و از او اطاعت می‌کنم (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۸/۲۸).

نتیجه

حضرت زهرا علیها السلام به‌عنوان یک شخصیت برجسته در جهان اسلام و میراث فرهنگی مسلمانان نقش بسیار مهمی در تعلیم و تربیت فضائل و سیره اخلاقی دارد. تحلیل عمیق سیره اخلاقی عدالت، تقوا و صبر با تکیه بر مفاهیم قرآنی نشان می‌دهد که او نمونه‌ای برتر از انسانیت و عدالت، تقوا و صبر است. ایشان در هر شرایطی همواره در مسیر قرب الهی بوده و تکلیف خود را به نحو شایسته به انجام رسانده‌اند و تفسیر صحیحی از تقوا، عدالت و صبر برای جامعه ارائه کرده‌اند. در این مقاله نشان داده شد که حضرت زهرا علیها السلام نقش بسیار مهمی در تحقق این مفاهیم دارد. همچنین، این مقاله پیشنهاد می‌دهد که براساس نتایج حاصل از این تحقیق، مطالعات بیشتری در این زمینه صورت گیرد تا از میراث فرهنگی حضرت زهرا علیها السلام بهره‌برداری شود.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۲۵)، علل الشرائع، قم، مکتبه الحیدریه.
- ابن شهر آشوب (۱۳۷۹)، المناقب ابی طالب، تصحیح محمدحسین آشتیانی و هاشم رسولی، قم، نشر علامه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم بن علی بن احمد انصاری (۱۴۰۵)، لسان العرب، قم، ادب الحوزه.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۴۰۳)، کَشْفُ الْغُمَّةِ فِي مَعْرِفَةِ الْأَئِمَّةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، قم، دارالاضواء.
- استرآبادی، محمد بن قاسم (۱۴۰۹)، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری، قم، مدرسه الامام المهدی.
- انصاری، عذرا (۱۳۷۲ش)، جلوه‌های رفتاری حضرت زهرا ع، قم، بوستان کتاب.
- بروجردی، سیدحسین (۱۳۸۰ق)، جامع احادیث الشیعه فی احکام الشریعه، تهران، مطبعه المساحه.
- جعفری، سید علیرضا (۱۳۷۸ش)، «زیبایی‌های معنوی در سیره فاطمی»، هنر دینی، ش ۱، پاییز، ص ۱۱۹-۱۲۶.
- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۰ش)، نظریه عدالت از دیدگاه فارابی، شهید صدر و امام خمینی (قدس سره)، تهران، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- جوهری، ابو نصر اسماعیل بن حماد (۱۴۱۷)، تاج اللغة وصحاح العربیة (الصحاح)، بیروت، دارالعلم للملایین.
- حموی جونی، ابراهیم بن محمد (۱۴۰۰)، فرائد السمطین، بیروت، موسسه المحمودی.
- خمینی، روح الله (۱۳۷۸ش)، صحیفه امام، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- راغب اصفهانی (۱۴۱۲)، المفردات فی غریب القرآن، بیروت، دار الشامیه.
- رسولی محلاتی، هاشم (۱۳۷۹ش)، زندگانی حضرت فاطمه زهرا علیها السلام و دختران آن حضرت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۶ش)، قرآن و علم، قم، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
- زبیدی، محمد مرتضی (۱۳۸۶)، تاج العروس، بیروت، دارالفکر للطباعه.
- شهریار، روح الله (۱۳۹۷)، «اصول پرورش فضایل اخلاقی در فرزندان بر مبنای سیره تربیتی حضرت زهرا ع»، مطالعات اخلاق کاربردی، سال هشتم، ش ۳۲، زمستان، ص ۱۴۵-۱۲۳.
- صادقی اردستانی، احمد (۱۳۷۶ش)، فاطمه، الگوی زن مسلمان، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.

- طبرسی، ابومنصور احمد بن علی بن ابی طالب (۱۳۸۶)، الاحتجاج، نجف و تهران، دارالنعمان و موسسه الوفا.
- _____ (۱۳۸۱ش)، الاحتجاج، ترجمه بهراد جعفری، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۶۵ش)، مجمع البحرین فی اللغه، تهران، مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، التبیان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- _____ (۱۴۰۷)، تهذیب الأحکام، تحقیق حسن موسوی خراسان، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- عبدالباقی، محمد فؤاد (۱۳۷۰ش)، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، تهران، اسماعیلیان.
- فریادرس، خدیجه (۱۳۹۷ش)، «ارزیابی آراء آلوسی درباره شخصیت حضرت زهرا علیها السلام در قرآن»، پژوهش نامه اسلامی زنان و خانواده، سال ششم، ش ۱۲، پاییز، ص ۷۹-۹۹.
- قمی، عباس (بی تا)، بیت الاحزان، دمشق، دار زینب.
- کارگر شورکی، سمانه (۱۳۹۹ش)، «تحلیل فضیلت اخلاقی صبر بر مصیبت در سیره حضرت زهرا علیها السلام»، مجله معرفت، سال بیست و نهم، ش ۲۴۷، مهر، ص ۵۳-۶۲.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷)، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۹۸۳/۱۴۰۳)، بحار الانوار، تحقیق یحیی عابدی زنجانی و سید کاظم موسوی میاموی، بیروت، مؤسسه الوفاء.
- مروتی، سهراب (۱۳۸۱ش)، پژوهشی پیرامون تاریخ تفسیر قرآن کریم (سده نخست هجری)، تهران، رمز.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۷ش)، ده گفتار، تهران، صدرا.
- معین، محمد (۱۳۶۲ش)، فرهنگ فارسی معین، تهران، امیرکبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶ش)، زهرا علیها السلام برترین بانوی جهان، قم، نشر سرور.
- _____ (۱۳۸۶ش)، سوگندهای پر بار قرآن، قم، مدرسه الإمام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- _____ (۱۳۸۲ش)، مثالهای زیبای قرآن (امثال القرآن)، قم، نسل جوان.
- منتظری، حسینعلی (۱۳۷۴ش)، خطبه حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها و ماجرای فدک، قم، دفتر حضرت آیت الله العظمی منتظری.

- نوری، اعظم (۱۳۸۸ش)، «الگوهای رفتاری حضرت زهرا علیها السلام در خانواده»، مطالعات قرآنی نامه جامعه، ش ۵۷، خرداد، ص ۷۳-۸۳.
- ورعی، سیدجواد (۱۳۹۸ش)، کوثر هدایت (نگاهی به شخصیت فاطمه زهرا علیها السلام)، قم، بوستان کتاب.
- یعقوبی، احمدبن ابی یعقوب (۱۳۷۹)، تاریخ یعقوبی، بیروت، دارصادر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی